

*AKMYRAT TÄJIMOW,
Seýitnazar Seýdi adyndaky
TDMI-niň uly mugallymy*

BEÝIK ŞAHYRLARYŇ DÖREDIJILIGINDE ÇEPER TÄSIR MESELESİ

Nusgawy edebiyatda şahy ana zehinler uly akabalaryň döredijiligini ylham çeşmesi hökmünde kabul edipdirler. Ol edebiyatda ne-zireçilik däbiniň rowaçlanmagyna getiripdir. Bu hem öz gezeginde ýazuwly edebiyatyň kämilleşmegini üpjün edipdir. Edebi çeper täsir meselesi XVIII-XIX asyr türkmen edebiyatynda has ýiti duýulýar. Şonuň üçin bu döwrüň edebiyatyny çeper täsir nukdaýnazaryndan öwrenmek möhüm wezipeleriň biridir.

Andalyp bilen Magtymguly bir döwürräkde ýaşan şahyr. Olaryň ikisi hem nusgawy edebiyatymyzyň uly wekilleridir. Magtymguly Andalybyň döredijiligini baş barmagy ýaly bilýär diýmäge, bu iki zehiniň edebi mirasy esas berýär. Magtymguly Andalybyň des-sanlaryny üç edip okapdyr. Magtymguly Andalybyň okan Buhara şäherinde Gögeldaşda iki ýyl tälim alypdyr. Soňra ol üç ýyl Hywada Şirgazy han medresesinde okuwyny dowam etdiripdir. Elbetde, Magtymguly Andalyba duşupdyr diýmäge esas ýokdur. Andalyp 1660-njy ýylda doglup, 1740-njy ýylda dünýäden ötüpdür. Edebiyat ylmynda Magtymgulyň, takmynan, 1724-nji ýyllar töweregi eneden bolandygy hakyndaky pikir ygtybarly hasaplanýar. Biz Magtymgulyň 1756–1757-nji ýyllarda okuw diýip, obasyndan çykyp gaýdan hasaplaýarys.

Magtymguly Hywada okap ýören ýyllary Andalybyň döredijiligi bilen içgin tanşan bolmaly. Ol ussat şahyryň eline düşen ähli eserini birkemsiz özleşdiripdir. Şahyr aýratyn hem Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanyňa mähir siňdiripdir. Şonuň üçin bu dessanyň wakalary Magtymgulyň döredijiliginde yz goýupdyr. Pyragynyň şygrylarynda 50 töweregi ýerde Ýusubyň ady gelýär. Elbetde, biz şahyry Ýusuply meselede bir Andalyba baglap goýmagyň tarapdary däl. Ýöne Magtymguly «Azadym, kany» elegiýasy bilen Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanyndaky Ýusubyň agalarynyň atalaryna Ýu-

suby böri iýdi diýip gelenlerinde Ýakubyň söýgüli ogy Ýusuby sorap, nalyş edip aýdýan «Ýusubym kany» şygrynynyň arasynda mazmun hem görnüş babatyndaky ýakynlyk mesaña bildirýär. Magtymguly:

Pelek, idär idim, sen duçar bolduň,
Gözümiň nurany – Azadym kany?
Ýüregim soguryp, seglere berdiň,
Şährimiň soltany – Azadym kany?¹

Andalyp:

Ýaratgan biribar Taňry haky üçin,
Rastyňyz aýdyňlar, Ýusubym kany?
Barçanyň atasy Adam safy üçin,
Rastyňyz sözläňler, Ýusubym kany?²

Magtymguly Andalybyň bu goşgusyndaky «Gözümniň röwşeni» söz düzümini «gözümniň nurany» görnüşinde getirýär. Magtymgula atasyny ýitirmek juda agyr degýär. Muny şahyryň «Ýowuz galdym, sil alypdyr etrapym», «Kuwwat gitdi, gubarlandy gözlerim», «Münberim azany», «Ilimiň zybany», «Höwesler ýas boldy, pişäm gam boldy», «Ýüregim aramy», «Gökleňiň pälwany», «Bagymyň reýhany», «Namysym imany» diýip bagryny paralamagy tassyklaýar. Hut şeýle ruhy sarsgynlylyk ogluny elinden aldyran Ýakuba-da mahsus. Ol Ýusuba «Täze gülüstanym», «Keremli soltanym», «Janymyň rahaty, köňlümiň hoşy», «Jenneti ryzwanym», «Hurşydy-jahanym» diýip göz-ýaş dököýär. Bu iki şygryda duýgynyň çeper keşbe-obraza öwürülişi birdir. Hasratyň ýüze çykyşy, açylyşy hem olaryň sintaktik birliklerde berlişi juda ýakyndyr. Şu hem bu iki matam goşgyny biri-birine baglanyşdyrýar. Andalybyň «Zeýnelarap» dessanynda hem «Nigärim kany»³ redifli şygry bolup, ol Muhammet hanapyýanyň dilinden ýaryny sorap aýdylýar. Şeýle mysallary näçe diýseň getirmek mümkin. Biz olaryň käbirini diňe sanap ötmekçi. Andalybyň «Ýusup–Züleyha» dessanyndaky «goldawer»⁴ redifli mynjat goş-

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy, II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 42 s.

² Nurmuhamet Andalyp. Dessanlar. Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 152s.

³ Şol ýerde, 410 s.

⁴ Şol ýerde, 146 s.

gusy hem «Babaröwşen» dessanyndaky «soltanym»¹ şygyry bilen Magtymgulynyň «Ýagmyr ýagdyr, soltanym»² mynjatynyň arasynda edebi täsiri görmek bolýar. Şeýle-de, Magtymgulynyň «Ýa Resul»³, «Galmagaly neýlerem»⁴, «Jan içinde»⁵, «Bolar sen»⁶, «Bular gelmedi»⁷, «Aly Siziňdir»⁸ goşgulary degişlilikde Andalybyň «Ýa Resul»⁹, «Neýlerem»¹⁰, «Içinde»¹¹, «Bolar sen»¹², «Gelmedi»¹³, «Seniňdir»¹⁴ redifli şygyrlarynyň täsirinde döredilipdir. Elbetde, mysallary ýene getirmek mümkin. Ýöne şu getirilen mysallar hem XVIII asyr türkmen edebiyatynyň görnükli nusgawy şahyrlary Andalyp bilen Magtymgulynyň döredijiliginiň çeper täsir meselesinden habar berýär. Elbetde, Andalyp bilen Magtymgulynyň döredijiliginiň deňeşdirme derňewi özbaşyna uly meseledir. Emma şu getirilen deliller Magtymgulynyň Andalybyň döredijiliginden täsirlenendigini, ondan ylham alandygyny subut edýär. Munuň özi Magtymgulynyň Andalypa goýýan hormatydyr.

Ýeri gelende bellesek, Nurmuhamet Andalyp Magtymguly bilen bir hatarda asyryň beýleki şahyrlaryna-da täsirini ýetiripdir. XVIII asyrdaky ýaşap geçen Gurbanaly Magrupy «Saltyk»¹⁵ atly goşgusy tussaglykdan boşap gelýärkä, Artyknyýaz atly ýaryny soraglap döredipdir. Bu goşgy kämil çykypdyr, şonuň üçin ol aýdyma öwrülipdir. Magrupynyň bu goşgusynda Andalybyň «Zeýnelarap» dessanyndaky Zeýnelarap bilen ymam Muhammediň, ymam Muhammet bilen Bibi Hanypanyň aýdyşyk goşgularynyň täsiri duýulýar.

¹ Şol ýerde, 270 s.

² Magtymguly. Eserler ýygyny, II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 137 s.

³ Şol ýerde, s. 151.

⁴ Şol ýerde, s. 281.

⁵ Şol ýerde, s. 358.

⁶ Magtymguly. Eserler ýygyny, I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 420 s..

⁷ Şol ýerde, 48 s.

⁸ Şol ýerde, 27 s.

⁹ Nurmuhamet Andalyp. Dessanlar. Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 297 s.

¹⁰ Şol ýerde, 245 s.

¹¹ Şol ýerde, 320-321 s.

¹² Şol ýerde, 276 s.

¹³ Şol ýerde, 221 s.

¹⁴ Şol ýerde, 406 s.

¹⁵ Magrupy. Lirika. «Seýpelmelek - Methaljemal». Aşgabat, «Ylym», 1979, 40-41 s.

Andalybyň bu aýdyşyklaryndaky, degişlilikde, «esen amanmy?»¹, «enem amanmy?», «balam amanmy?»² redifli kapyýalary Magrupyda «ýarym amanmy», «tarym amanmy», «narym amanmy», «gülzarym amanmy» görnüşinde gelýär.

Biz şu ýerde Andalybyň edebi täsirini XVIII-XIX asyr edebiýatymyzyň uly wekilleriniň tas hemmesinde diýen ýaly görmek bolýandygyny nygtamak isleýäris. Hakykatdan hem Andalyp nusgawy edebiýatymyzda uly seslenme döredipdir. Magtymguly, Magrupy, Seýdi, Zelili, Mollanepes, Misgingylyç ýaly şahyrlar bilen Andalybyň döredijiliginiň arabaglanyşygy öwrenilmeli meseledir.

Magtymgulynyň sopusylyk mazmundaky poemalary bilen Andalybyň poemalarynyň arasynda hem edebi žanr ýakynlygyny duýmak bolýar. Magtymguly Andalybyň goşugy dessanlarynyň baş şygyr žanry hökmünde saýlamagyny, şygryýetiň dilini millileşdirip, garlyk-çagataý usuldan daşlaşyp, oguz-türkmen edebi ýazuw dilini täzeden şygyr dolanyşygyna girizmegini goldapdyr hem ol hut, şu edebi ugru boýunça öz döredijiligini ösdüripdir.

Nusgawy edebiýatyň nusgawylyk-kämillik derejesinde bolmagynda edebi däpleriň orny uludyr. Şol bir waka-ýordumlar, keşpler, çeperçilik serişdeleri, şygyr görnüşleri edebi däbiň içinde şahyran zehinler tarapyndan gaýta-gaýta işlenmek bilen, syntgylanmak, üsti ýetirmek netijesinde her şahyryň şygyr çeperçilik ussahanasynda kämilleşdirilipdir hem ahyrynda nusgawylyk derejesine galyppdyr. Bu babatda Andalypdan gaýdan edebi başlangyçlar az däl. Olaryň käbiri öz gezeginde Magtymguly tarapyndan ösdürilipdir we aňrybaş çeperçilik derejesine ýetirilipdir. Biz asyryň ýazuwly edebiýatynyň dili hem goşuk edebi görnüşi babatynda şu hakykaty görýäris. Andalybyň dessançylyk däbinde döreden eserleriniň dili hem ondaky goşukçylyk Magtymgulynyň döredijiliginde esasy orny eýeläpdir. Şunda bir ýagdaý aýratyn hasaba alarlykdyr. Olar hut Magtymgulynyň şygryýetinde kämilleşdirilipdir we beýleki nusgawy şahyrlaryň döredijiligine ýiti täsir edipdir. Diýmek, duýgulaýyn çeperçilikdäki kämilleşme tapgyrlylygynyň ösüşiň önümi eken. Her bir edebi täzeçilligiň kämilleşme derejesi-

¹ Nurmuhamet Andalyp. Dessanlar. Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 114-115 s.

² Şol ýerde, 117-118 s.

ne galmagy üçin belli bir wagt we onuň birnäçe şahyrlaryň döredijilik ussahanasynda taplanmagy gerek. Şundan hem çen tutup, edebiyatyň ösmegi üçin, onuň ähli wekilleriniň tagallalaryny birikdirmekleriniň gerekdigine düşünýäris. Olaryň edebiyatyň islendik meselesine we hut edebi eseriň gurluşyna aňly-başly çemeleşmekleri gerek. Ýazyjynyň kämilleşmegi üçin edebi ylmy özleşdirmekleri zerur. Biz Andalybyň, Azadynyň, Magtymgulynyň, Magrupynyň, Şabendäniň, Keminäniň, Mollanepesiň we başga-da gaty köp nusgawy şahyrlaryň döredijiliginde edebi ylmy mäkäm özleşdiren şahyrana şahsyýeti görýäris. Biziň barlaglarymyz edebi ylym bilen duýgynyň sazlaşygynda kämil eseri döredip bolýandygyny görkezdi. Hut nusgawy edebiyatdaky edebi çeper täsir meselesi, bolsa-da XVIII-XIX asyrlarda şahyrana zehinleriň halypa ussatlardan, biri-birlerinden yzygider öwrenendiklerini olaryň döredijiligindäki edebi ýakynlyk görkezýär. Edebiatyň däpleşen ýordumlary, keşpleri, tahmysçylyk däbi, XVIII-XIX asyrlar edebiyatyndaky müsemmet şygyr görnüşinde döredilen goşgular (müsemmediň dürli şekillerinde şygyr döredilmegi, «Dilberimler», «Gözelimler» we başgalar) biziň bu pikirimize delildir.